

El santuari talaiòtic de sa Punta des Patró (Santa Margalida, Mallorca)

JORDI HERNÁNDEZ-GASCH

Becari FPI de la Direcció General d'Ensenyament Superior i Investigació Científica de l'Estat, adscrit al Centre de Recerca del Quaternari Baden-Powell de la Universitat d'Oxford

JOAN SANMARTÍ GREGO

Professor titular del Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ

El santuari de sa Punta des Patró és situat a la partida de Son Real, en el terme de Santa Margalida, al nord de l'illa de Mallorca, a uns 25 metres del mar, davant per davant de la necròpolis de s'Illa des Porros (Hernández, Sanmartí, 1998) i a uns 500 m de la famosa necròpolis de Son Real, també coneguda com a «Cementiri dels Fenicis» (TARRADELL, HERNÁNDEZ, 1998). Les coordenades UTM són 516. 300 - 4. 400. 560.

El jaciment fou descobert l'any 1996 arran d'una espoliació feta per excavadors furtius. Fins al moment s'hi ha fet dues campanyes (1998-1999), que han estat finançades per la Conselleria de Cultura del Consell Insular de Mallorca i per l'Ajuntament de Santa Margalida, institucions a les quals volem expressar el nostre reconeixement.

2. DESCRIPCIÓ DEL MONUMENT

La part coneguda fins al moment d'aquest santuari consta de dues estructures: un recinte principal amb planta aproximadament de ferradura –tot i que els dos eixos són de longitud aproximadament equivalent (uns 8 m)– i una avantcambra que s'hi adossa (figura 2). Els dos recintes comuniquen a través d'una porta oberta en el costat meridional i que a l'interior de la cambra principal es prolonga per mitjà de dues antes. La llinda se situa a l'interior del corredor, a la banda dels paraments interns dels murs, abans d'iniciar-se les antes. Ve marcada per una llosa de 40 centímetres d'alçària, 20 d'amplada i 70 de longitud. Pel que fa a l'avantcambra, és de petites

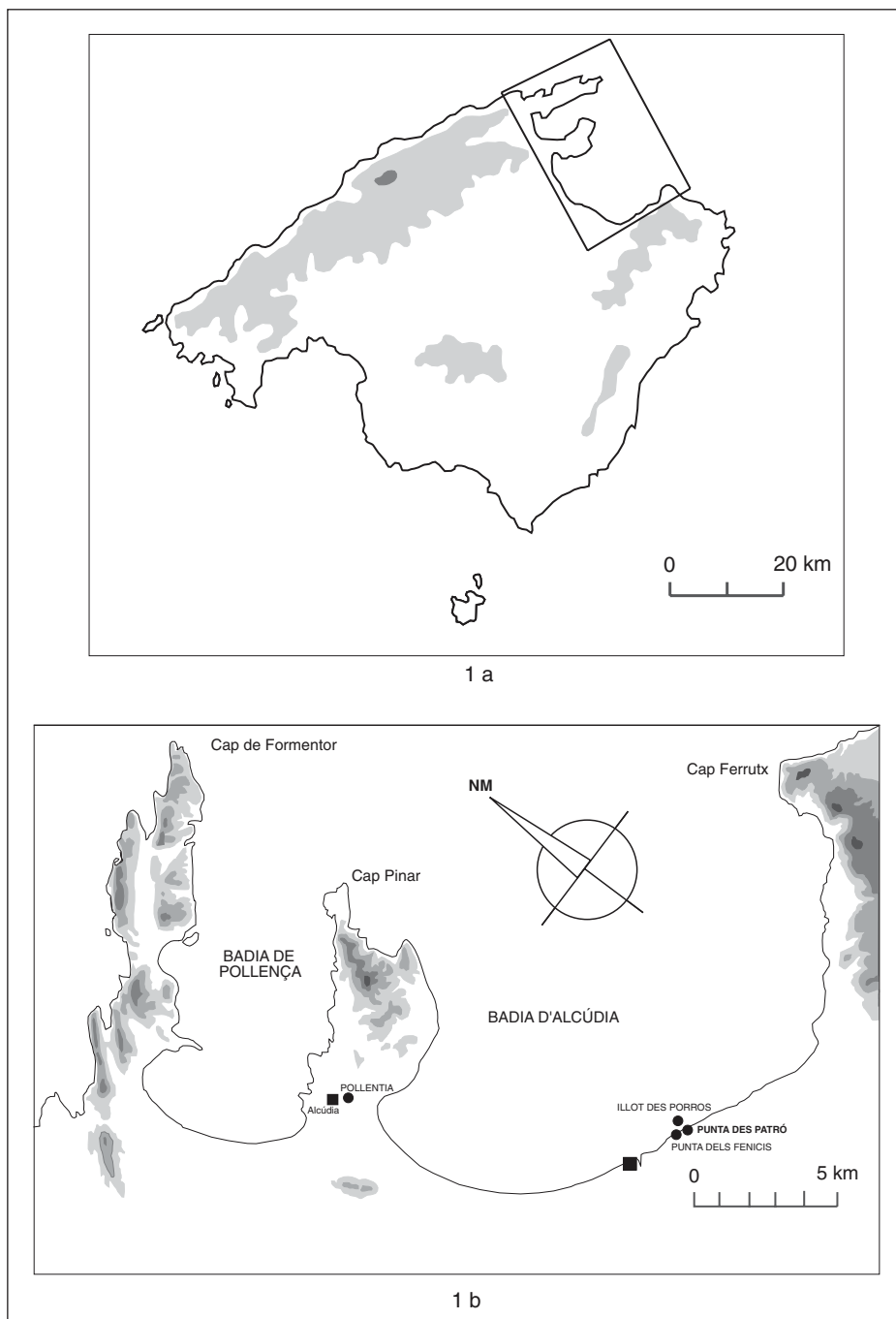

Figura 1.

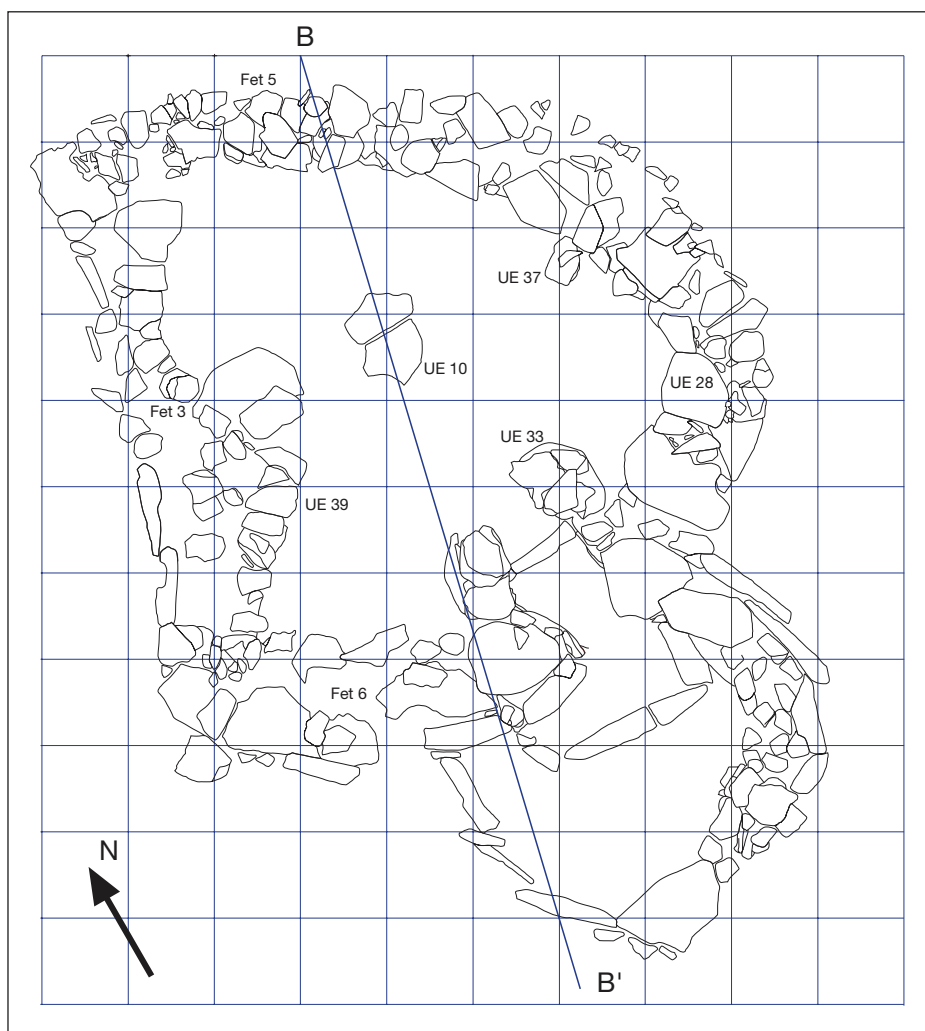

Figura 2.

dimensions (220 centímetres d'est a oest i 150 centímetres de nord a sud) i forma semicircular; es troba situada davant de la porta d'accés al recinte principal, al qual s'adossa.

En els dos casos, la construcció es va fer rebaixant el sòl de base, de manera que la construcció tenia un caràcter semihipogeu que no deixa de recordar els cercles A i B de la necròpolis de s'Illa des Porros (HERNÁNDEZ, SANMARTÍ, 1998). Els murs són de doble parament, formats interiorment i exterior per lloses verticals, amb farciment intern constituït per material lític de forma i grandària diversa, sobretot lloses petites i

mitjanes en posició horitzontal. A l'interior, però, moltes de les lloses de parament es van trobar caigudes, sense que això hagi provocat l'esfondrament de les parets, la qual cosa fa evident que no tenien una veritable funció estàtica, sinó que formaven un revestiment que millorava l'aparença de la construcció. Amb tot, algunes d'aquestes lloses del parament interior tenien una veritable funció constructiva, particularment a l'absis de la cambra, és a dir, al costat oriental. Donat que la sedimentació interna a penes ha donat elements lítics que puguin ser considerats com a material d'enderroc de paret, sembla lògic suposar que l'alçària conservada dels murs es correspon aproximadament amb l'original, tal com possiblement s'esdevé també en el cas dels cercles funeraris de s'Illa des Porros. Aquesta mateixa raó sembla implicar que l'edifici estava descobert, ja que les lloses descobertes a l'interior semblen correspondre en la seva totalitat al revestiment del parament intern. Aquesta dada se suma als nombrosos indicis de què actualment es disposa en favor de la hipòtesi que els santuaris talaiòtics eren estructures descobertes (GUERRERO, 1990-1991).

Un dels elements més significatius de l'edifici és la llosa vertical que presideix el recinte principal (UE 10). Ocupa una posició excèntrica, desplaçada al nord-oest. Mesura 177 centímetres d'alçària, 76 centímetres d'ample i 31 centímetres de mitjana de gruix i està ben tallada per la cara S (la que dona a la porta), encara que lleugerament erosionada. L'orientació és est-oest per les bandes, nord-sud per la part frontal i es troba perfectament enfrontada al corredor d'entrada i la porta. Per sostenir-la es va falcar per davant i per darrere amb dues lloses planes.

També cal dir que de les dues antes que prolonguen el corredor d'accés cap a l'interior del recinte principal, la més oriental (UE 33) és totalment exempta, simplement adossada al parament interior de l'edifici, mentre que la del costat oest està perfectament travada amb aquest i és, de fet, la continuació del mur meridional (fet 6). Finalment, cal assenyalar la presència tocant a l'angle nord-est d'una «columna» adossada formada per una llosa vertical (UE 37). Aquesta estructura no sembla haver tingut una funció constructiva.

3. DINÀMICA ESTRATIGRÀFICA

El nivell superficial, format per una espessa capa d'arena, cobria directament les estructures constructives i el nivell d'enderroc format a l'interior (UE 6 i UE 29, UE 13) i a l'exterior (UE 5, UE 18) d'aquestes. Aquest nivell de derrocs contenien un nombre important de fragments amfòrics, particularment de producció itàlica, que semblen indicar que el lloc encara era freqüentat –i el culte probablement practicat– quan ja havia començat l'enrunament de l'edifici. La darrera activitat cultural documentada abans de produir-se aquest enrunament es comprova per la presència de dues ofrenes dipositades a banda i banda de la gran llosa vertical. Una d'aquestes, a l'oest de la llosa, és un simple clot farcit amb sorra compacta que contenia carbons, cendres, un vas bitroncocònic de ceràmica ibèrica grisa, una base de gerra i una vora de ceràmica de parets fines. A l'est de la llosa central s'ha trobat una estructura en

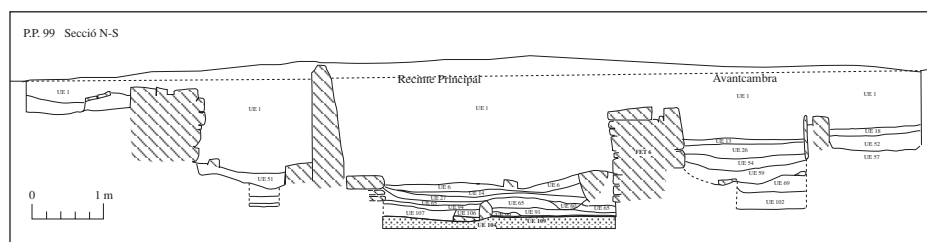

Figura 3.

forma de cista que contenia material osteològic fragmentari i un bol carenat de producció púnica amb grafit llatí, que semblava dipositat amb cura *in situ*.

Aquestes ofrenes són clarament anteriors al procés d'enderroc, però posteriors als estrats d'ús (UE 14, UE 27), compostos per arena fina, amb pedres de mida petita i forma irregular. Presenten material divers de tipus ceràmic (talaiòtica i d'importació, bicònics); faunístic (vèrtebres en connexió, mandíbules d'ovicaprí i súid); metàl·lic (claus de bronze i restes de fusta enganxades a un dels claus), i antracològics. Des d'un punt de vista material semblen homogenis i no es pot distingir dues fases separades en el temps. Un nivell inferior (UE 65) presenta taques de cendres, algunes de les quals semblen autèntiques fogueres, que s'han individualitzat com condicionades dins aquest estrat.

Respecte de l'avantcambra, sota l'enderroc interior (UE 13) s'ha documentat un estrat de terra grisa (UE 26), que constitueix el sòl damunt el qual aquesta es va construir i al mateix temps el sòl d'ús, ja que s'hi documenten peces esclafades planes que donen una cronologia de finals del segle II aC. Cal destacar que la interfície entre la UE 13 i la UE 26 i un primer nivell (d'uns pocs centímetres) d'aquesta UE 26 donaren ceràmiques d'importació i talaiòtiques; per dessota, sense que el sediment canviï d'aspecte, només s'hi documenta ceràmica talaiòtica. A la banda del corredor, les UE 56 i 19 representen els moments d'ús anteriors a la fase constructiva.

Sota els nivells d'ús del recinte principal s'han documentat un seguit d'estrats (UE 94, 79, 106, 98, 99) amb abundant material arqueològic (sobretot restes faunístiques, però amb poca ceràmica tota feta a mà i de difícil adscripció cronològica). Aquests estrats segueixen sota el mur occidental), mentre que apareixen tallats pels murs septentrional i meridional, de manera que llur formació és sens dubte anterior a la construcció de l'edifici actualment visible. En relació amb aquests estrats s'ha excavat una estructura de combustió, de la qual s'han pogut documentar dues fases constructives. La més tardana delimita un espai de 180 centímetres per 140 cm, i es compon d'una filera de cinc llosetes clavades verticalment en sentit longitudinal i una de plana, per la banda sud-oest. La més antiga, immediatament a sota, era formada per una línia de quatre llosetes planes. En un cas i en l'altre, el límit nord-est no es pot apreciar, ja que el monòlit i les llosetes que el falquen se li van bastir al damunt. En les seves dues fases aquesta llar estava farcida per un estrat de color gris, cen-

drós, que contenia carbons (UE 67), alternat amb capes d'argiles blanques (UE 80), que li donaven una consistència molt compacta, i altres, novament de cendroses (UE 67, 80, 83; UE 84, 107, 110). Aquest fet i l'abundant presència de restes faunístiques fan pensar en una intensa i molt repetida activitat sacrificial. Possiblement es relaciona també amb aquests nivells antics una llosa clavada verticalment (UE 116) en sentit longitudinal, fragmentada en dues, molt més gran que les que formaven la llar i situada a una cota inferior, que sembla formar part d'una estructura de caràcter indeterminat (fet 9), coberta pel mur occidental de l'edifici. Pel que fa a aquesta estructura, cal notar que possiblement també li pertanyen dues lloses (UE 105) col·locades verticalment en sentit longitudinal a l'angle nord-oest, també per sota del mur que delimita la cambra principal pel costat occidental.

L'existència de nivells anteriors a l'erecció de l'edifici actualment visible es documenta també al corredor, on apareix un sediment (UE 64 i 66) cobert tant pels estrats d'ús (UE 56 i 19) com pel mur meridional de la cambra principal (UE 6). Aquests nivells, però, *s'entreguen* al mur UE 155, és a dir, l'angle que formen els murs orientals de la cambra principal i l'avantcambra, la qual cosa demostra que es van aprofitar aquí les restes d'una construcció anterior. Aquests estrats antics contenen restes faunístiques i escassos fragments ceràmics, sempre a mà.

La resta de nivells sedimentològics de l'avantcambra s'han distingit curosament per diferències de coloració o per la inclusió o no de pedres o de cert tipus de material arqueològic. En alguns estrats la fauna i la ceràmica és relativament abundant. Els carbons són freqüents en la major part dels nivells.

4. DINÀMICA CONSTRUCTIVA

En l'estat actual de l'excavació les restes del període més antic del jaciment estan representades principalment per les dues fases de la llar (fet 7) i els estrats amb abundant fauna que se li associen; les estructures constructives que se li relacionaven, si és que mai van existir, no han estat encara descobertes, amb la sola possible excepció del mur 115, que forma la base del costat septentrional del corredor i que, com s'ha vist en l'apartat anterior, sens dubte fou bastit abans que la resta de murs que conformen el santuari en el seu estat actual. Ara bé, de moment no hi ha evidències que permetin relacionar aquest mur amb les restes de la llar trobades al fons de la cambra principal.

En tot cas, sembla clar que el recinte actualment visible va ser construït excavant les sedimentacions del jaciment, començant a formar en una època indeterminada, que des d'un punt de vista material representa la llar (fet 7) i els estrats amb abundant fauna que s'hi associen. Aquest, en el moment immediatament anterior a la construcció del recinte actualment visible, devia formar una mena de *tell*, que possiblement s'elevava fins, com a mínim, uns 80 centímetres per dessota del nivell actual, com mostra la cota de la cúspide dels estrats exteriors al recinte (UE 53 i 57) damunt dels quals recolzen les lloses dels paraments exteriors. És possible, de tota

manera, que el sediment buidat fos dipositat al voltant, de manera que també hi ha la possibilitat que les UE 53 i 57 siguin el resultat d'aquella excavació antiga i que, per tant, el nivell de sòl del moment de la construcció es trobés a una cota més baixa. En qualsevol cas, aquest buidatge va afectar nivells antics que van quedar completament eliminats a l'interior del nou recinte, excepció feta de la llar i dels nivells amb fauna abundant que s'hi relacionen. Així, la construcció es va fer per l'interior adossant contra el retall les filades horitzontals de lloses i blocs. Al nivell del sòl de construcció, per defora, es va col·locar un parament extern de lloses disposades verticalment, un revestiment mecànicament no significatiu per a l'estabilitat del monument. Aquesta peculiar construcció ha estat comprovada, atès que algunes de les lloses del parament exterior estan falcades damunt les UE 53 i 57 i d'altres han caigut al damunt d'aquests estrats. En resum, això significa que el santuari estava semienterrat i que mai va ser vist exempt, talment les cambres funeràries de s'Illa des Porros, en aquest cas semiexcavades a la roca de base i que sobresurten també tan sols l'alçada que les lloses verticals del parament extern permeten.

Per una altra part, l'estratigrafia murària suggereix l'existència de dues fases constructives, encara per comprovar-se. En tot cas, existeixen dos moments constructius, ja que el mur septentrional (fet 5) es prolonga per defora de la façana cap a occident, mentre que el mur oest (fet 3) i l'engruiximent UE 39 s'encaixen entre el mur septentrional (fet 5) i el meridional (fet 6), sense arribar a afectar els nivells més antics, que sí que retallaren els murs 5 i 6. Així, un espai major es podria haver reduït en un moment posterior, i tancat amb el mur occidental. L'excavació total per l'exterior ha de permetre aportar alguna llum a aquest punt.

Finalment, està clara la relació d'anterioritat dels murs del recinte respecte dels de l'avantcambra. Un cop excavada, però, no pensem que hi hagi una diferència cronològica sensible entre les dues construccions, ja que els estrats que van per damunt la base dels murs (UE 26, 54, 56, 19) i que documenten l'ús de l'avantcambra, són els que cobreixen també el llindar, estructura que pertany sens dubte a la construcció del recinte. Contràriament, els nivells damunt els quals es munta l'avantcambra (UE 69, 66) estan també per davall de la preparació del llindar.

5. ANÀLISI PRELIMINAR DELS MATERIALS MOBLES

En aquest avanç preliminar es presenta exclusivament l'estudi del material recuperat a l'interior del recinte cultural, amb només algunes referències a peces especialment destacades trobades en altres nivells.

5.1. Els materials d'importació

Les ceràmiques d'importació corresponen bàsicament a dues grans categories funcionals: vaixel·la i àmfores de transport, amb absència quasi total del material d'em-

magatzematge. El material es troba considerablement fragmentat i només ha estat possible reconstruir el perfil d'un nombre limitat de peces, totes les quals corresponents a vaixel·la. La quantificació s'ha fet a partir del nombre mínim d'individus no ponderat, avaluat a partir del nombre de vores o de bases (xifra més alta).

La vaixel·la

Dins d'aquesta categoria domina molt clarament la ceràmica ibèrica (26 individus = 36%). Es tracta sobretot dels característics vasos bitroncocònics de coloració grisa, tot i que també hi ha alguns bols, també de coccio reductora, i un càlat (figura 4, 7-9). També és molt abundant la ceràmica ebusitana, quasi sempre oxidada, amb un total de 23 individus (32%), tots vasos potoris inspirats en les formes Lamb. 27 i Lamb. 31 (figura 4, 10-11). Cal destacar també la presència de diversos bols de ceràmica de parets fines (13 individus = 18%). La ceràmica de vernís negre, en canvi, és relativament escassa (7 individus = 10%). Es tracta exclusivament de campaniana A, i les formes representades són també vasos per beure (Lamb. 27c; Lamb. 31 i Lamb. 33a) (figura 4, 1-5). A tot això cal afegir un vaset de ceràmica púnica centremediterrània, del qual només es conserva la nansa (1%) i dos bols (3%) que probablement van ser produïts en un taller púnic indeterminat, en tot cas no ebusità (figura 4, 15-16). Finalment, cal esmentar l'aparició a l'exterior de l'edifici –i clarament fora de context– d'un fragment de vora d'una copa jònia tipus B2 (figura 4, 6), que és, en la mesura del nostre coneixement, la primera peça d'aquest tipus trobada a Mallorca.

La ceràmica de magatzem

Només es pot incloure dins d'aquesta categoria una gerra ebusitana tipus Eb. 69, de la qual manca la vora.

Les àmfores

Les àmfores documentades a l'interior del recinte es redueixen a un total de sis individus –dues d'ibèriques, una d'ebusitana, una d'itàlica, una de brindisina i una d'indeterminada–, però hi ha un total de tretze tapadores, dues de les quals corresponen a peces púniques centremediterrànies (figura 4, 12-14). Cal fer notar que l'àmfora ebusitana correspon a un exemplar tipus PE 14/T-8.1.1.1., clarament fora de context. A més, cal esmentar la troballa a l'exterior del recinte d'una àmfora itàlica tipus Dressel 1-A i d'una àmfora ebusitana tipus PE 24.

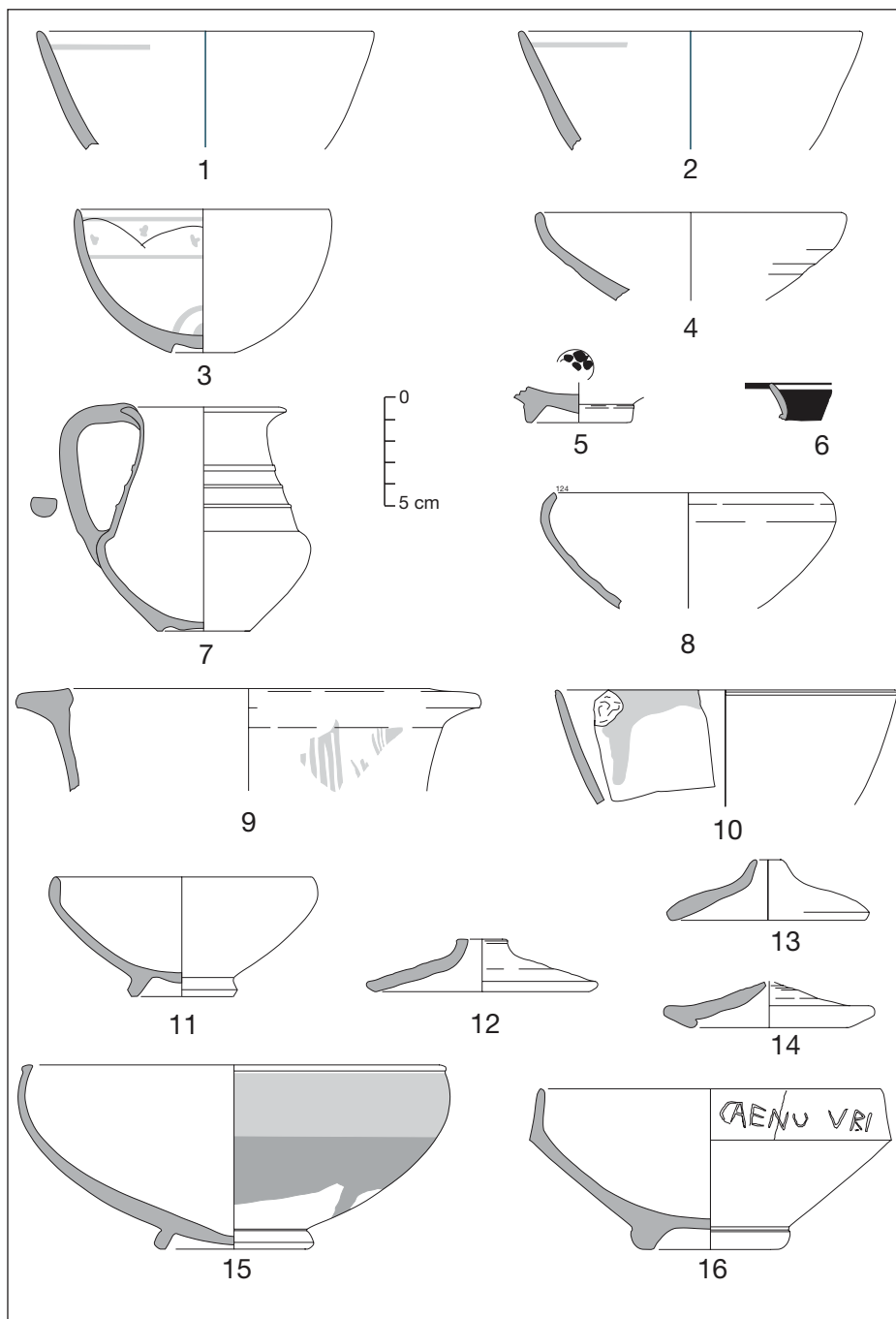

Figura 4.

Cronologia

La datació dels nivells d'ús pot ser establerta amb una raonable seguretat a partir de les ceràmiques fines que hi han estat recuperades, tot i que, dissortadament, l'indicador més fiable, és a dir, la ceràmica de vernís negre, és força escadussera. Cal destacar, en tot cas, que es tracta exclusivament de campaniana A, sense un sol fragment de campaniana B, la qual cosa suggeriria una datació anterior al segle I aC o, fins i tot, a l'últim quart del segle II aC. Per una altra part, la vaixel·la púnica ebusitana sembla clarament datable del segle II aC. Afegim a això que els abundosos vasos bitroncocònics de ceràmica ibèrica grisa semblen correspondre al tipus 5 de C. Aranegui, per bé que només la reconstrucció total del material permetrà assegurar aquest aspecte. Ara bé, segons aquesta autora, la forma 5 es dataria bàsicament de la segona meitat del segle II aC (ARANEGUI, 1985, p 108). La conjunció d'aquestes dades portaria a situar l'abandonament del santuari en la segona meitat del segle II aC, però cal tenir present també l'existència d'un grafit llatí gravat a la vora del bol carenat de producció púnica no ebusitana. Aquesta peça, continguda en el fet estratigràfic número 2, assenyala una de les darreres ofrenes efectuades en el recinte. La presència d'aquesta inscripció ens sembla difícilment explicable abans de la conquesta romana de l'illa, de manera que situaríem la fi del santuari amb posterioritat a aquesta –és a dir, després del 123 aC–, però encara possiblement dins del segle II aC. En definitiva, doncs, en els darrers anys d'aquesta centúria. Aquesta cronologia, per una altra part, sembla coherent amb la gran abundància de ceràmica ibèrica al jaciment, ja que aquesta probablement fou transportada en navilis romans i aquest corrent comercial devia ser especialment intens a partir de la conquesta de l'illa de Mallorca.

Quant a la data fundacional, només podrà ser establerta amb precisió quan s'excavin els nivells de fonamentació de l'edifici. En tot cas, la troballa de la copa jònia i de l'àmfora ebusitana T-8.1.1.1. suggereixen un origen almenys en la segona meitat del segle VI aC, amb continuïtat al llarg del segle IV aC.

5.2. La ceràmica talaiòtica (Magdalena Salas Burguera/ Jordi Hernández-Gasch)

Tot i que no disposem encara de la quantificació material de producció indígena, podem avançar que aquest apareix, en els nivells d'ús i abandonament del recinte i l'avantcambra, en proporcions inferiors a la ceràmica d'importació.

Pel que fa a la tipologia de la ceràmica talaiòtica es detecta una alta freqüència de copes, bols i contenidors.

Les copes troncocòniques han estat identificades pels seus peus, majoritàriament de base plana (tret d'algun fragment de fons convex), per la qual cosa podrien correspondre al tipus VI.A.2 (crestades) o VI.B.2 (llises) de la classificació de Biel Pons. L'aparició en l'excavació de fragments de vora amb cresta assegura l'existència del primer subtipus. Cal notar que el tipus VI.B.2 està ben representat en el san-

tuari proper de Son Marí. Algun exemplar porta nansa, generalment anular i excepcionalment de monyó.

Els bols hemiesfèrics amb vora no diferenciada i els vasos troncocònics de mida petita representen les formes petites de paret més prima, que es devien utilitzar en els santuaris com a recipients individuals per al consum d'aliments i líquids o per a les ofrenes.

Els contenidors són de mida gran amb paret reentrant i vora exvasada, de secció en forma de D o en forma de C invertida. Es tracta de vasos globulars de 25 a 35 centímetres de diàmetre i de paret gruixuda i pasta amb desengreixant abundant. Són formes que es poden relacionar amb el tipus IV-D de la classificació de Pons, que ha aparegut al santuari de Son Mas i a na Guardis, amb una cronologia dels segles III-II aC, i a la forma IV.E.3, apareguda al santuari de Son Marí, encara que en aquest cas presenta dues nanses que no sabem si els exemplars de sa Punta des Patró en portaven, ja que es troben en un estat molt fragmentari i no és possible de reconstruir la peça sencera.

Ha aparegut també una gerreta de mida mitjana petita amb una nansa a la vora i un petit mugró sota la nansa. Recorda la forma d'una olpa però de coll més ample.

Respecte als motius decoratius que apareixen en aquestes formes ceràmiques, l'element més representat és el mugró. Es troba ubicat generalment en el cos de la peça, sovint sota les nanses. Són mugrons de mida petita, d'acord també amb la mida de les ceràmiques. També, com a element decoratiu, apareixen apèndixs superiors o inferiors a algunes de les nanses anulars.

Finalment, pel que fa a les pastes, aquestes presenten abundant desengreixant de partícules blanques en les peces de mida més gran, i pastes més depurades a les més petites. L'acabat de la peça generalment és una allisada i excepcionalment un brunyit. La diferent coloració que presenta la superfície d'una mateixa peça indica la baixa qualitat dels forns ceràmics emprats per a la cocció.

El conjunt de les peces és bastant homogeni, en tipologies i acabats. L'aparició de peces grans sembla assenyalar una funció d'emmagatzematge, mentre que les peces petites s'orienten al consum individual, cosa que el fa similar als altres conjunts de materials procedents de santuaris, com són els de Son Mas i Son Marí.

5.3. Epigrafia

Les restes epigràfiques documentades es redueixen al grafit llatí CAENO VRI (o VBI) gravat després de la cocció en el llavi d'un bol carenat de producció púnica (figura 4, 16). La interpretació d'aquest epígraf –que actualment està en estudi per part del professor Javier Velaza, de la Universitat de Barcelona– no és, certament, fàcil. A manca d'un estudi més aprofundit, creiem possible que es tracti d'un antropònim, per bé que no es pot excloure, atès el lloc i la circumstància de la troballa (es tracta clarament d'una ofrena, dipositada en un lloc especial dins d'un santuari), que l'epígraf contingui el nom d'una divinitat indígena venerada en el santuari i a la qual

hauria estat dedicada la peça. En aquest cas, ens trobaríem davant el primer testimoni d'un teònim talaiòtic, o, més precisament, de la seva interpretació llatina.

5.4. La fauna

Les restes faunístiques es troben actualment en estudi per part del doctor Jordi Nadal (Universitat de Barcelona). De forma totalment preliminar es pot avançar que es tracta d'un conjunt molt compost per un gran nombre de restes, entre les quals són freqüents els súids, els bovins i els ovicaprins. La fragmentació de les restes indica que aquestes han estat consumides i el seu elevat nombre en un espai tan reduït suggereix una activitat de consum intensa i repetida. Tot això s'adiu bé amb la interpretació del jaciment com a santuari.

6. CONCLUSIONS

En l'estat actual del coneixement podem individualitzar tres períodes a partir de l'estratigrafia obtinguda i de l'anàlisi dels materials:

Període 1.- Jaciment anterior al recinte actualment visible, que es caracteritza estratigràficament per nivells que contenen fauna en molta abundància, i estructuralment per la llar de foc/fet 7 (arranjament inicial i refecció), per la possible estructura identificada sota el mur occidental (fet 9) i per les restes localitzades a l'avantcambra i sota el mur 5, al costat oriental del corredor (fet 8). La cronologia absoluta s'haurà de cercar en anàlisis radiocarbòniques, atesa la sola presència de ceràmica indígena. Cal dir, amb tot, que la total absència d'importacions a torn suggereix una datació anterior al segle IV aC. La troballa fora de context d'una vora de copa jònia tipus B2, de la segona meitat del segle VI aC evidencia, si més no, l'existència del jaciment en aquella data, però res no permet relacionar amb seguretat aquesta peça amb les restes del període 1.

Període 2.- Jaciment anterior al recinte actualment visible i posterior a la fase 1. La seva existència la suggereix la troballa fora de context d'una àmfora ebusitana PE 14/T-8.1.1.1., que sembla implicar una ocupació del lloc en un moment que cal datar entre el període 1, probablement anterior al segle IV aC, i el període 3, que es data del segle II aC. La confirmació d'aquest fet s'haurà de trobar en l'excavació a l'exterior de la cambra fins ara descoberta.

Període 3.- La fase de construcció del recinte va comportar l'excavació dels sediments antics, de manera que es tracta d'un edifici semihipogeu, semblant a les cambres funeràries de s'Illa des Porros. Les semblances de tipus arquitectònic entre el santuari i la necròpolis, més enllà del vincle cultural que hi hem establert, podrien tenir una significació cronològica. Així, s'ha pogut datar la construcció i ús principal dels cercles A i B en els segles III-II aC, coincidint en aquest darrer moment amb els materials dels nivells d'ús del santuari, molt homogenis. Encara que

aquests nivells haguessin estat netejats periòdicament, és impossible que de les utilitzacions antigues no n'hagi quedat cap resta material, sobretot quan el subsòl arenós ha conservat moltíssimes restes del precedent període 1. Finalment, cal apuntar que la trobada d'una urna d'inhumació infantil falcant una de les lloses del parament extern del santuari (mur 6) pot posar-se en relació amb les urnes trobades a s'Illa des Porros formant una estructura bastida possiblement en el segle II aC, que reaprofitava aquestes peces com a material de construcció, però procedents segurament d'una àrea de necròpolis infantil que per cronologia relativa es pot situar amb anterioritat del segle V aC (HERNÀNDEZ, SANMARTÍ, 1998). Malgrat tot, l'absència d'elements de cronologia absoluta potser es podrà pal·liar amb l'excavació dels estrats exteriors.

La construcció del mur 3, que forma el costat occidental de la cambra principal, sembla assenyalar una reestructuració que va suposar una reducció de l'espai ocupat pel recinte cultual. Quant a la construcció de l'avantcambra, de la lectura estratigràfica no sembla desprendre's un lapse dilatat en relació a l'erecció del recinte, tot i que les relacions estratigràfiques indiquen clarament la seva posterioritat. La fase d'ús del recinte ha quedat ben datada per la ceràmica d'importació en la segona meitat del s. II aC, i la destrucció/abandonament es devia produir a finals d'aquesta centúria o poc després. El bol púnic amb grafit llatí documenta possiblement una de les darreres ofrenes. El material que acompanya l'enderroc no sembla posterior a la darrera fase d'ús del recinte.

Tot i que la planificació original del recinte sembla curiosa, almenys en la projecció i execució de la planta, amb mesures proporcionades i geometria regular, amb paraments externs de lloses verticals i el revestiment que evidencien la intenció estètica dels constructors, no es pot oblidar la baixa qualitat de la talla (i encaix) de la pedra (marès), que contrasta amb l'estereotomia de les cambres A i B de s'Illa des Porros, construïdes entre els segles III i II aC, del santuari proper de Son Marí, el bastiment del qual no està datat, malgrat que no apareix cap material anterior al segle II aC, per no esmentar les tombes de la fase antiga i intermèdia de Son Real (segles VII a V aC), molt més llunyanes en el temps.

Cal notar l'estranyesa d'alguns elements en el context talaiòtic mallorquí, com ara la façana còncava (documentada a Son Mas i típica dels santuaris de taula menorquins), la columna adossada (que trobem a la sala hipòstila de les Païsses i a les cambres funeràries de s'Illa des Porros i novament en els santuaris i hipogeus menorquins), el corredor d'entrada amb les dues antes adossades (element que comparteix amb les cambres possiblement contemporànies de s'Illa des Porros i amb els santuaris menorquins). Igualment, cal assenyalar la total excepcionalitat a Mallorca d'altres característiques del santuari, com la llosa central –possiblement connectada des d'un punt de vista conceptual amb la *taula* menorquina–, si bé la presència de diversos monòlits de menors dimensions és un fet ben documentat en alguns santuaris mallorquins, com els de Son Corró o el de les Antigors (GUERRERO, 1990-1991; 1996), o, en el conjunt de les Balears, l'excentricitat de la porta i l'avantcambra. En aquest sentit, cal recordar que la connexió arquitectònica (i tal volta cultural

i/o ètnica) amb fenòmens menorquins ha estat observada a propòsit dels megàlits coneguts a l'àrea (Son Bauló i l'Aigua Dolça) (FALTA), de la concepció de les micronavetes a Son Real i s'Illa des Porros, i de les columnes adossades i parets reentrants en aquest darrer jaciment.

Respecte a la funció simbòlica del monòlit es poden argüir diversos fets: l'alçària que superen les parets, que no ha variat massa de l'alçària original, de manera que és clar que sobresortia i era visible des de fora del recinte; el fet que estigui encarat perfectament a la porta, cosa que li atorga una posició central que no ocupa geomètricament (desplaçada a NO); l'orientació cap a S, que podria ser una orientació cultural per als accessos d'alguns dels edificis talaiòtics, i l'existència d'ofrenes a banda i banda de la llosa (fets 1 i 2), en un cas amb una disposició especial, en cista, que assenyala també que aquest és un element de culte rellevant. Aquest potser sigui, de fet, una representació simbòlica de la deïtat.

Cal assenyalar també que el santuari no és un edifici aïllat sinó un complex cultural a diversos nivells, tant pel fet de la molt probable existència d'altres estructures contemporànies en el jaciment, a banda de les ja excavades, com per la relació amb els jaciments veïns i amb el paisatge que els acull. Respecte a la relació amb les necròpolis de Son Real i s'Illa des Porros, pensem que la relació de proximitat geogràfica amb el darrer cementiri, així com la coincidència cronològica i de formes arquitecturals, permeten avançar que ens trobem davant un santuari en el qual es practicaven rituals lligats al culte als morts. La relació temporal pot remuntar-se al segle v aC, com a mínim, centúria en què s'ha comprovat l'existència d'una primera necròpolis de microestructures de tipus micronaveta (HERNÁNDEZ, SANMARTÍ, 1998) a l'illot i que de moment està testimoniada en el jaciment de sa Punta des Patró des d'un punt de vista ceràmic, tot i que l'ús del recinte i l'avantcambra durant el segle II aC coincideix en el temps amb una bona part dels enterraments del cementiri. Finalment, pel que fa a l'arquitectura, els següents elements assenyalen el parentiu de les construccions de l'illot amb el santuari: la disposició semihipogea, la planta de ferradura i les dimensions similars, les lloses verticals externes, la columna adossada a la dreta de l'entrada (cercle B), les antes adossades a la porta, la columna enfrontada a l'entrada (encara que no es tracti de lloses, les cambres de l'illa datades en els segles III-II aC tenen enfrontades a la porta columnes polilítics, que, si bé en el Cercle A podrien tenir una funció arquitectònica, en el cas del Cercle B semblen tenir una funció més simbòlica que no pràctica).

En moments de crisi cultural, d'amenaces exògenes a l'ordre cultural talaiòtic (en el segle II aC per l'increment del contacte amb el món colonial i la presència romana a l'illa) algunes comunitats indígenes semblen reforçar la seva identitat amb un increment de l'activitat ritual (sembla que el mateix s'observa a Son Mas). Aquesta activitat encara que no s'estronca arreu sembla afectada notablement per la romanització a l'àrea de Son Real, ja que la freqüentació dels jaciments esmentats, sense desaparèixer, disminueix en el segle I aC de manera notable.

BIBLIOGRAFIA

- ARANEGUI GASCÓ, C. (1985) «Las jarritas bicónicas grises de tipo ampuritano». *Ceràmiques gregues i hel·lenístiques de la Península Ibèrica, Monografies Emporitanes*, VII, p. 101-113.
- GUERRERO, V. (1990-1991) «Un intento de análisis etnoarqueológico del santuario talayótico mallorquín». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología castellonenses*, 15, 375-400
- GUERRERO, V. (1996) «Son Corró. Restauración (destrucción) del santuario prehistórico mallorquín más emblemático», *Revista de Arqueología*, 178, 42-51.
- HERNÁNDEZ-GASCH, J. (1998) *Son Real. Necrópolis talayótica de la edad del hierro. Estudio arqueológico y análisis social*. Barcelona: *Arqueomediterrània*, 3 (II), Treballs de l'Àrea d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, 243 p.
- PONS, G. (inèdit) «Estudi de les ceràmiques indígenes del període talaiòtic final». Memòria de llicenciatura (Palma, 1983).
- TARRADELL, M.; HERNÁNDEZ-GASCH, J. (1998) *Son Real. Necrópolis talayótica de la edad del hierro. Catálogo e inventarios*. Barcelona: *Arqueomediterrània*, 3 (1), Treballs de l'Àrea d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, 223 p.